

A KATOLIKUS MEGÚJULÁS ÉS A PROTESTÁNS REFORMÁCIÓ*

Az egyetemes történetírás talán legnagyobb vitája manapság a protestáns reformáció körül zajlik. Ezzel kapcsolatban felmerül a katolicizmus sok problémája is. Százötven éve használt fogalmak értelmezése mellé került kérdőjel. Az „ellenreformáció” kifejezéssel például, amelyet még 1776-ban alkotott Pütter, ma már egyes protestánsok sem élnek, egyes katolikusok viszont (Paschini, Villoslada) elfogadják. Vagy az egyház reformáció előtti állapotáról angolszász kultúrterületen nem lehetne leírni a Lukács László Rómában megjelent jezsuita kiadványának egyértelműen súlyos kritikát tartalmazó mondatait.

A helyzet lényege tehát az, hogy feloldódott a reformáció időszakáról alkotott vélemények hagyományosan felekezeti kötöttsége. A felekezeti elfogultság helyett ma inkább a világszemlélet vagy nemzeti történetük tradíciói illetve tradíciómentessége osztja meg a kutatókat. Nyilván nem véletlen, hogy amerikai tudós, Gerald Strauss vonta kétségbe legsúlyosabban a reformáció kultúragyarapító jellegét.

Úgy tűnik, egyetlen szempontból, az időbeliség tekintetében van közmegegyezés. Vagyis abban, hogy először a protestáns reformáció ment végbe, majd utána következett valami, amit a kutatók a „katolikus reformáció” vagy a „katolikus reform” vagy a „katolikus megújulás”, esetleg az „ellenreformáció” névvel illetnek. Nem valamennyi fogalmat megnevezve, de legvilágosabban Hubert Jedin foglalta össze. „Mind a „katolikus reform”, mind az „ellenreformáció” fogalma feltételezi a „reformáció”-t mint a protestáns hit- és egyházszakadás történeti megjelölését.” Vagyis a katolikus egyházban a protestáns reformációra válaszképpen indult el egy – a kutatók által különböző módon megnevezett – folyamat.

Én itt ezzel a közfelfogást kifejező véleménnyel kívánok vitatkozni. Nem mintha megdöbbentő kutatási eredményeim lennének, de a reformáció körüli vita során manapság nem is új eredményekre, hanem régi tekintélyekre szokás hivatkozni. A modern történetírás megalapítójáig, Leopold von Rankéig mennek vissza. Joseph Lortz, aki az 1930-as évek végén fogalmazta meg a nézeteit fiatalnak számít a vitában emlegetett nagyságok között. Az eljárás pedig az, hogy régen bizonyított tételleket újszerű logikai rendbe rakva állítanak fel új koncepciókat.

Az én koncepcióm az, miszerint a protestáns reformáció a katolikus megújulásból nőtt ki. Ezt az utóbbit nem nevezném katolikus reformációnak, mert ismerem ugyan a Maurerbrecher által még 1880-ban meghatározott fogalmat, de az a véleményem, hogy azoknak van igazuk, akik szerint a hit- és egyházszakadáshoz vezető változást illetve a római egyházon belül maradt folyamatot nem szerencsés azonos névvel illetni.

A tekintélyek pedig, akikre hivatkozom, a régen elhunyt Arthur F. Leach és a közöttünk ülő Pásztor Lajos.

*Elhangzott 1990. szeptemberében Gazzada-ban a „Storia religiosa dell'Ungheria” című konferencián.

Leach az angliai viszonyok vizsgálata alapján azt állította, hogy a protestáns reformáció igen magas színvonalú műveltséget semmisített meg. Tételét egyesek általánosították, és egész Európára vonatkozóan írják, rá hivatkozva, a protestáns reformáció romboló hatásáról. Én ezt a messzemenő általánosítást nem fogadom el. Nem értek egyet azzal sem, miszerint a reformáció a műveltséget megsemmisítette volna, akár csak Angliában is, mert kolostorok és könyvtárak kétségtelenül pusztulnak, de a kultúra nem az eszközökben, hanem a fejekben van.

Teljes mértékben elfogadom viszont Leach tételének a lényegét, vagyis azt, hogy a reformációt megelőzően Angliában virágzott a műveltség. És a tételnek ez a része szerintem is általánosítandó egész Európára.

Pásztor professzor véleményét nem kell közvetítenem. Előttem mondta el. A reformáció előtti viszonyokat bemutatva virágzó műveltségről, virulens katolicizmusról beszélt Magyarországon.

Választott tekintélyem véleménye tehát egybehangzó. Csak egy ponton nem segítenek. Ott, ahol a római egyházzal szemben a humanisták óta hangoztatott kritikát kellene értelmezni. Mert Leach egyszerűen arányokat mérlegelt, és végül úgy döntött, hogy az egyház ellen felhozott vádak eltörpülnek amellelt a rombolás mellett, amit a reformáció okozott. Pásztor Lajos pedig nem tekintette tárgyhöz tartozónak a vádakot.

Ugyanezt tehetném én is, ha az lenne a véleményem, hogy a katolikus reform vagy megújulás a protestáns reformációra válaszolt. Olyan összefüggésben ugyanis tulajdonképp nem fontos, mi történt a reformáció előtt. A katolikus megújulásról lehetne a humanizmus óta hangoztatott vádak nélkül is beszélni.

Jeleztem azonban, hogy koncepcióm szerint a protestáns reformáció a katolikus megújításból következett. Ilyen közelítéssel nem térhetek ki a vádak tárgyalása elől. Mert katolikus megújulás, protestáns reformáció és az egyház ellen emelt vádak a 16. század fordulóján szerintem a legszorosabban összefüggnek.

Szándékosan beszélek vádakról, és nem az egyház illetve az egyháziak bűneiről vagy mulasztásairól. Emellett az eljárás mellett nem tudok tekintélyre hivatkozni. Tisztán logikai alapon merült fel bennem az a meggondolás, hogy vajon valóban olyan kivételesen mély volt-e a római egyház szellemi és erkölcsi válsága a századfordulón, mint ahogyan a humanistákra visszavezethető kritika alapján ábrázolni szoktuk.

Ezzel nem kívánom azt állítani, hogy a vádak mögött álló tények nagy részét nem lát-nám bizonyítottnak. Mert a pápai udvar valóban elvilágiasodott, valóban voltak művel-telen papok és kicsapongó szerzetesek. Összefoglalóan szólva, az egyház képviselőinek tekintélyes része szemmel láthatóan is hivatalához méltatlanul élt.

Kérdezem azonban, nem a mindenkori egyházak legsúlyosabb problémája-e az, hogy emberek formájában kell megjelenniük. Mert tökéletes Ember egy született; mindenki más emberi természeténél fogva voltaképpen méltatlan arra, hogy az egyházat képviselje. Ilymódon állandó és feloldhatatlan az egyház küldetése és megjelenítőinek esendősé-ge között az ellentmondás. Emlékeztetek arra, hogy „a jelen való világhoz ragaszkod-ván” már Pál apostol egyes tanítványai elhagyták a szolgálatot.

Ez a szerintem természetesnek tekinthető ellentmondás az egyház küldetése és képvi-selőinek méltatlansága között aztán hol felerősödött, hol lanyhult. És nagyon valószínű-nek tartom, hogy a kutató számára olyan időszakokban vált jól megfoghatóvá, amikor a külvilágot, azaz a híveket különösen zavarta. Egyszerűen azért, mert olyankor készítet-tek a tüneteiről feljegyzéseket.

Ilyen pillanat vagy időszak lehetett a reformáció előtti századforduló. A világ felfokozott érdeklődéssel fordult az egyház felé. Egyesek, akiket a kényelmes „humanista” fogalommal szoktunk meghatározni, újszerű műveltségük vértetében eldobtak sok régi tanítást. De ezt rendszerint az egyházi dogmák vagy egyes egyháziak ellen támadva tették. Mások – szerintem a hívek többsége – viszont hitbeli élményekre éhesen, túlvilági sorsa feletti mély aggodalomban keresett az egyháznál eligazítást.

Luther fellépésének körülményei adják a legvilágosabb bizonyítékot. Hagyományosan azt szoktuk írni: átütő erejű fellépése 1517-ben a bűcsúárusítás ellen irányult. A valóságban egy bűcsúárus hamis, az egyház tanításával is ellenkező prédikációi háborították fel. Dühét azonban nagyon erősítette az a tény, hogy – mivel az akkori bűcsút az ő működése területén nem hirdették meg – az ottani hívek seregestül mentek olyan vidékekre, ahol a bűcsúcédulákhoz hozzájutottak. Erről Luthernek 1517. október 31-i keltezéssel levele maradt fenn.

A hagyományosan ugyanarra a napra datált híres 95 tétel pedig csak nagyon durva leegyszerűsítéssel értelmezhető úgy, mintha a bűcsúárusítás ellen szólt volna. Ehelyett a bűnök feloldozásáról, a bűnbánatról, a kegyes cselekedetokről, összefoglalóan a megigazulás feltételeiről fogalmazta meg Luther – az egyház akkor érvényes dogmáinak értelmezésével – a nézeteit. És tette ezt mint az Ágoston rend szigorúbb irányzatához tartozó, fontos hivatalt viselő szerzetes, egyben a wittenbergi egyetem teológiai karának professzora. Az egyház hűséges szolgája volt, éppen úgy, ahogyan katolikusok voltak azok a hívek, akiket a hamis bűcsúárus félrevezetett, Luther pedig a megigazulás helyes útjára kívánt vezetni. Valamint katolikus volt az az Európa, ahol a megigazulásról szóló 95 tétel szövege röplapok formájában hetek alatt elterjedt.

Az üdvösségre illetve az üdvösséget közvetítő egyházra irányult különleges figyelem tehát a katolicizmuson belül alakult ki. Előzményeként vagy mint kísérőjelenség számba vehető mindez, amiről itt a magyarországi viszonyokat bemutatva Pásztor professzor beszélt. Mert a bensőséges hitbeli élmények iránti igény, a „vulgus” gondolkozásához és gondoljához közelítő prédikáció, e prédikációk újszerű teológiája és társasalombírálata nemcsak nálunk volt jellegzetes, de Európa-szerte megfigyelhető. Hozzáteszem: Magyarországon is fellépett az a türelmetlenség, amellyel viszont a hívek az ő igényeiket elhanyagoló vagy az ő elvásaikat megcsúfoló egyháziak ellen fordultak.

Végeredményben az a véleményem, hogy katolikus megújulásnak azt a folyamatot kell tekinteni, amely – eléggé bizonytalan kezdetek után – az egyházra irányult különleges figyelemhez vezetett a 16. század fordulóján. Ez termelte ki a méltatlan szolgák bírálatát éppen úgy, ahogyan a küldetésüket betölteni igyekvő egyháziak viszont az új igények kielégítésével válaszoltak rá.

A válaszáadás két ágon folytatódott. Az egyik a katolicizmuson belül maradt, és a tridentinummal vett nagy lendületet, a másikat a pápaság eltaszította magától. Ebből az utóbbiból lett a protestáns reformáció. Hit- és egyházszakadáshoz vezetett, holott a katolikus megújulás nélkül nem lett volna talaja. Az egyházra irányult különleges figyelem tette lehetővé, hogy Luther tanaiból a reformáció bontakozzék ki. Más körülmények között éppen olyan módon folytak volna szét, mint Wyclif vagy Hus tanításai.

Igy, a különleges figyelem állapotában, az egyház ügye – a történelemben talán utoljára – mindenki közös ügyévé vált. Mert igaz, hogy a kereszténység tagadásáról divat lett beszélgetni akár a pápai udvarban is, de a szkepszis ugyanabból az érdeklődésből fakadt, amivel mások viszont a megigazulás útját keresték.

Magyarországon, mint ahogyan mindenütt, kocsnáokban, magánházaknál vitatkoztak egyszerű emberek egyházi tanítások felett. A reformáció igen korán jutott el ide. A lutherizmus elleni első nyomozások anyagából 1526 előtt kiderül, milyen óriási volt az érdeklődés. „Aki tud, olvassa, a többiek hallgatják” az új írásokat, jegyezték fel, és laikusok, iparosok, sőt nők is hirdettek lutheri vagy Luthernek tulajdonított tanokat. Ugyanezek a jegyzőkönyvek tárják fel azt is, hogy igen nagy volt a teológiai bizonytalanság. Nem egyszer külső szakértőt kellett hívni annak megállapítására, kiátkozott, vagy hivatalos eszméket tartalmazott-e egy-egy prédikáció. Szakértőként pedig többször is Szegedi Gergely váradi ferences barát működött. Úgy látszik, őt tekintették csálhatatlannak az egyházi tanításokban. Sok teológiai szakembert a hivatalos egyház mindenestre nem tudott kiállítani. A belső katolikus megújulás az ígéretes kezdetek után ugyanis elakadt.

1520, majd 1521, a reformáció sorsdöntő évei, jelentős változásokat hoztak Magyarországra is. Luther tanainak pápai kiátkozásával egyidejűleg jelentek meg az új tanítások itt, és nagyjából ugyanakkor, amikor az első reformátor személye birodalmi átok alá került, esett török kézre az ország védelmének nélkülözhetetlen eleme, a belgrádi vár. 1521 augusztus végén nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország sorsa az ellenség akaratától függ. Továbbá ugyanebben az évben született az az uralkodói döntés, miszerint Bakócz Tamás esztergomi érsek, a magyarországi katolikus egyház feje, rokonaira hagyhatja „minden várát, városát, kastélyát, mezővárosát, falvát és minden birtokait”.

A legkisebb súlyú eseménynek ez az utóbbi látszik, holott igen súlyos következményekkel járt. Bakócz elindította azt a gyakorlatot, amelynek értelmében a főpapok magánvagyonként kezelték és örökítették az egyházi birtokokat. Viszonylag sok köznemes család emelkedett így az arisztokráciába, ami sok szempontból nem volt baj, de igen nagy mértékben ártott a római egyháznak. A folyamatot csak egy másik esztergomi érsek, Pázmány Péter tudta a 17. század elején megállítani. Ő kieszközölte az egyházi birtokok előörökítésének tilalmát, visszaperelt az egyháznak uradalmakat, főpapi jövedelmeit nagyvonalú mecénásként fektette be, de Bakócz és Pázmány érseksége között a magyarországi katolikus egyház elképesztően szegény volt. Hozzájárult ehhez az a politikai ok is, hogy az erdélyi fejedelemség anyagi alapját katolikus főpap, Martinuzzi György kormányzó katolikus uralkodó, János özvegye érdekében az erdélyi püspökség javaiból vetette meg. Végül a legegyszerűbben az egyháztól lehetett a kincseket az állandóan folyó törökellenes harc céljára begyűjteni, és sok minden veszett el sorozatos menekítések alatt.

A török 1526-ban, Mohács mezején mért döntő csapást a magyarokra. Ugyanebben az esztendőben választottak az urak két királyt, előbb Szapolyai Jánost, aztán V. Károly császár fivérét, Habsburg Ferdinándot. A két király a törökkel szemben eltérő politikai várakozásokat testesített meg. János jelentette a nemzeti összefogást és a lengyel segítséget, Ferdinánd a nyugati orientációt. Végül egyik elképzelésből sem valósult meg semmi. 1541-ben Szulejmán szultán elfoglalta Budát, a fővárost, és három részre darabolta Magyarországot. Ez után az intézkedés után alakult ki keleten az erdélyi fejedelemség nemzeti uralkodók alatt, de török protektorátusban, nyugaton megmaradt a királyság a Habsburg-házból választott királyok alatt, az ország középső része viszont közvetlenül török megszállás alá került. Buda csak 1686-ban szabadult fel.

A három részre hullott ország egyetlen egységes szervezeteként a római katolikus egyház működött. Tevékenységét azonban számtalan akadály nehezítette. A mohácsi csatá-

ban például a király mellett két főpap, közöttük az esztergomi érsek is elesett. A török megszállás alá került országrészbe kinevezték ugyan a püspököket, de ők soha nem laktak helyben. Erdély azért maradt főpapok nélkül, mert a katolikus egyház a Habsburg-uralommal azonosult. Ilymódon, jóllehet az erdélyi uralkodók az esztergomi érsek főségét elvben elismerték, gyakorlatilag nem engedték működni az egyház felső szerveit. Egy ideig – politikai okból – a katolikus vallásgyakorlat erdélyi szabadsága is szünetelt. Ebből tíz év katolikus fejedelem, Báthori István uralkodása idejére esett.

A magyarországi katolicizmus ezektől a csapásoktól aléltan hevert egészen a 17. század közepéig. Időleges elesettsége azonban a jövőt tekintve igen előnnyel járt. Emiatt jött ugyanis létre az a meghökkentő helyzet, hogy az egyházi hierarchia felszámolásának igénye protestáns részről soha fel sem merült. Meghökkentő azért volt a dolog, mert az ország lakosságának 75–80%-a nagyjából 1570-től 1620-ig valamelyik protestáns egyházhöz tartozott. Protestánsok voltak a legmagasabb világi méltóságok, és két háború is zajlott a protestáns vallásszabadság jelszavával a Habsburg-uralom ellen a 17. század legelején, majd valamivel később, de a katolikus egyházi szervezet felszámolásának gondolata senkit nem foglalkoztatott. Nem tudom természetesen, mi lett volna, ha Bocskai István vagy Bethlen Gábor, az említett Habsburg-ellenes hadjáratok vezérei, magának a katolikus egyháznak a megsemmisítését tűzik ki célul. Így, ahogy a valóságban az események végbementek, az történt, hogy a Pázmány Péter vezette ellenreformáció nyomán a katolikus egyház fokozatosan feltámadt.

Nem kívánok itt Pázmányról beszélni. A következő referátum főszereplője ő lesz. Saját gondolatmenetemhez kapcsolódva annyit azonban el kell róla mondanom, hogy az ő személyes érdeméből indult térítéssel a magyarországi ellenreformáció. Pázmány egyházfőnöki működése 1616-ban kezdődött. Akkorra a Habsburg-ház egyes tagjai az ausztriai tartományokban a katolikus abszolutizmus mintáit teremtették meg, Pázmány azonban nem engedett Magyarországon teret az erőszaknak. Prédikációkkal, személyes beszélgetésekkel hódította vissza a híveket a katolikus egyházba. Erőszakoskodni egyes rekatolizált főurak kezdtek, majd 1671-től melléjük állt az államhatalom. Akkor kezdődött a magyarországi protestantizmus gyászévztizede.

Ezeket az eseményeket azonban már nem tekintem a témához tartozóknak, mert az a véleményem, hogy az ellenreformáció nem azonos a katolicizmus megújulásával. A megújulás ugyanis az egyház híveinek belső igényeiből indult, míg az ellenreformáció, akár térített, akár erőszakot alkalmazott, a protestantizmus megsemmisítésének céljával, vagyis külső kényszerre született.

A kétféle ellenreformáció különbsége azonban nemcsak a protestánsok, hanem a katolikus egyház szempontjából is jelentős. A magyarországi események azt mutatják, hogy az ellenreformáció addig volt sikeres, amíg térített. Az erőszak ellenállást és ellenszenvet eredményezett. Az ország lakosságának katolikus többségét a 18. századra nem is az erőszak, hanem a háborúkban elpusztult területekre szervezett telepítések alakították ki.

Magyarországon tehát a katolicizmus a megújulásból mély hullámvölgybe zuhant, majd protestáns többségű országban kezdett hódítani az ellenreformáció.

A katolicizmus hullámvölgye azonban nem jelentette a műveltség pusztulását. A megújulás ereje az 1520-as éveket követően csak katolikus formájában lanyhult. A gondolatok nem semmisültek meg; a protestáns reformációban éltek tovább.

Magyarországon éppen úgy történt, mint máshol, az új hithez csatlakozó gyülekezetek első lelkészei a római egyházból kerültek ki. Máshogy nem is lett volna lehetséges; teo-

lógiai képzettséget nem szerezhettek senki az egyházon kívül. Már az első időkben is, az 1520-as évek elején, főként ferencesek hirdették az új tanításokat szószékről. A laikusok, nők tevékenysége alkalmi társaságokra, véletlenül összeverődött csoportokra korlátozódott. Így érthető, hogy Magyarország első egyházszervező nagy hatású reformátorai minoriták voltak.

Szent Ferenc rendjéből került ki például Dévai Bíró Mátyás, akiről azt jegyezték be a krakkói egyetem anyakönyvébe, hogy ő „vitte a magyarok közé Luther pestisét”. Ferences volt Sztárai Mihály, a török uralom alá került területek protestáns gyülekezeteinek nagy szervezője. De a reformáció szervezőivé váltak a római egyház olyan megbecsült tagjai is, mint Kálmáncsehi Sánta Márton, aki Erdélyben a gyulafehérvári káptalan tagja volt előzőleg. Dávid Ferenc eredetileg ugyancsak azzal a káptalannal lehetett kapcsolatban, majd a Magyarországon kialakuló valamennyi felekezetenél, a lutheránusoknál, a kálvinistáknál, az unitáriusoknál püspökké választották. Élete végén mint szombatost taszította el magától az unitárius egyház, és mint ilyet vetette fogságba a világi hatalom.

A magyarországi reformáció átütő erejét aztán lehet érzékeltetni azzal is, hogy nemcsak a katolikus megújulás oldaláról támadtak harcosai, hanem a szkeptikusok vagy a méltatlan szolgák közül is kerültek ki reformátorok. Az egyik, Kresling János maga jegyezte fel 1521-ről szólva: „Csuda bujaságban élvezkedtünk Budán. Gryneus kurválkodott, én aranyat gyűjtöttem a legnagyobb fősvénységgel. A többiek istentelen vadságáról nem teszek hozzá semmit.” Humanista katolikus egyháziaknak a királyi udvarhoz közelálló köréről írta ezt, már az után, hogy az egyik fontos magyarországi bányavidék reformációját megindította. A szövegben említett Gryneus akkor már Heidelbergben, a reformáció egyik fellegvárában volt professzor, „a többiek” magyar főurakhoz juttatták el a reformáció tanításait.

Az 1520-as évektől rohamosan bontakozott ki a reformáció Magyarországon. Az új egyházak szerveződését segítette mindaz, amit a katolicizmus gyengüléséhez vezető tényezőként említettem. A római egyház elszegényedésének előnyeit a protestantizmus szempontjából nem kell magyaráznom. Az ország felosztásának tragédiája viszont személy szerint éppen úgy sújtotta a reformátorokat illetve a protestánsokat, mint mindenkit, az egyház szerveződését tekintve mégis azzal az előnnyel járt, hogy lekötötte a világi hatalom erőit. A királyok végig katolikusok voltak, Erdélyben alig kilenc évig uralkodott a 16. század folyamán protestáns fejedelem, a török birodalomhoz tartozó terület szultánja természetesen mohamedán hitet tartott, de a protestantizmussal szemben egyikük sem lépett fel határozottan. Nem engedhették meg maguknak, hogy a sok politikai nehézség között még vallási ellentéteket is támasszanak.

A királyság és Erdély országgyűlései már az 1540-es évek elején sem voltak hajlandók protestáns-ellenes törvényt hozni. A török által megszállt területen magyar országgyűlés nem működött. Ott a világi hatalom erőtlen kísérletet tett ugyan arra, hogy a katolikus alattvalókat a protestánsokkal szembefordítsa, de amikor nem járt sikerrel, nem bolygatta többet a keresztyének vallásügyét.

A török háborúkkal hasonló volt a helyzet. Rengeteg személyes tragédiát okoztak, családokat szakítottak szét, rabokat vittek, romboltak, pusztítottak, a protestantizmus lendületes előretöréséhez mégis hozzájárultak. Mert a katolicizmust talán saját gondjai kötötték le, talán nem talált a remény mellett érveket, – a jobb jövőbe vetett biztos hitet mindenesetre a reformátorok hirdették.

Protestáns prédikátorok írtak bonyolult történetfilozófiát is arról, hogy a török mint Antikrisztus az utolsó ítélet közeledtét jelzi. Szélesebb körben, tanulatlan emberek között is vonzóbb lehetett azonban az az egyszerű összefüggés, miszerint „megtérésünkkel szabadulunk meg Isten ostorától, a pogány ellenségtől”. És nagyon jellemző, hogy a legnépszerűbb protestáns gyülekezeti énekek a 16. században főként erről szólnak. Teológiai tanításokról, a kegyesség élményeiről alig énekeltek a templomokban. Ehelyett gyakran hangzott el már akkor a 90. vagy 23. zsoltár, az Úrtól bizonyosan várt segítség máig élő himnuszai. Meggyőződésem, hogy az állandó rettegésben élő kortársakra a földi remény igéi még jobban hatottak, mint a túlvilági megigazulás ígérete.

Nyomorult, háborútól sújtott Magyarországot hódította meg tehát a reformáció. Mégis csodával határos eredményeket hozott: a 16. század utolsó harmada, a protestantizmus túlnyomó többségének időszaka egyben az anyanyelvű műveltség aranykora lett Magyarországon.

Protestáns prédikátorok, iskolamesterek, tisztviselők írtak magyarul távoli világokról, a dicsőséges magyar múlttól, hadvezérekről és mesebeli figurákról. Benczédi Székely István prédikátor egy kis mezővárosban, Göncön írt 1559-ben világrónikát, és „azoknak, akik magyarul tudnak olvasni”, Amerika felfedezését is elbeszélte. Egy másik mezővárosban, Sárospatakon állította össze Szikszai Fabricius Balázs református tanár a humanizmus alapszókincsének latin-magyar jegyzékét. Lediktálta tanítványainak, majd 1590-ben a debreceni nyomda adta ki először. Utána több helyen is megjelent „in usum puerorum”.

E kiadványok mezővárosi jellegét azért hangsúlyozom, mert a mezővárosokban zömmel jobbágyok éltek. És a szóban forgó művelődéstörténeti aranykor legfontosabb jellemzője, hogy a legmagasabb kultúrával a társadalom legalacsonyabb rétegei is kapcsolatba kerülhettek.

A másik jellemző a Magyarországon élő többi népre vonatkozik. A művelődéstörténeti aranykor idején valamennyinek a nyelvén jelentek meg könyvek. 1571 és 1600 között magyar munkák mellett németül, románul, szlovákul, szlovénül, horvátul adtak ki könyveket. Az egyik legszebb nyomtatvány éppen Mózes első két könyvének román fordítása. Az előző szerint református gyülekezeteknek készült.

A sok anyanyelv mellett a sok felekezet egymás mellett élése jellemzi az aranykort. Főként Erdélyre áll ez, ahol 1557-ben még a katolikus Izabella királynő alatt mondta ki a lelkiismeret teljes szabadságát az országgyűlés. Aztán voltak időnként fennakadások. Ahogy említettem, a katolikus vallásgyakorlat szabadsága is szünetelt, de az 1570-es évekre Erdély az európai szabadgondolkodók egyik menedékhelyévé vált. E tekintetben a fejedelemség egyedülálló szerepet töltött be.

A különböző felekezetek híveinek békés egymás mellett élése viszont jellemző volt mind a három országrészben egészen az erőszakos ellenreformáció megindításáig. Közösen használtak templomokat, és senki nem zavarta a másik szertartásait. Még a katolikus körmenetek is nyugodtan zajlottak. Vitákat csak az egyházak képviselői folytattak. Ők vadul és élesen. 1568-ban például nyomtatott formában is megjelent 16 teológiai vita-irat. A papok azonban a legélesebb harcok idején sem vittek ellentétet a hívek közé. Jól tükrözik ezt a tényt a gyülekezeti énekeskönyvek: katolikus himnuszokat vettek fel protestánsok, és protestáns énekeskönyvben megjelent dicséretet énekeltek a katolikusok. Hangsúlyozom azonban, hogy a gyülekezetek békéje csak az erőszakos ellenreformáció megindításáig tartott. Akkor elkezdték a híveket is egymás ellen szítani.

A műveltség protestáns jellegű aranykora azonban arra az időre már elmúlt. A 17. század első felében egyes egyháztörténészek – közöttük Révész Imre református püspök – szerint az új egyházak a hívek igényeit elhanyagolták. Én úgy gondolom, a térítő ellenreformáció hatása alatt kaptak megint erőre.

A 17. század közepén fiatal református lelkészek hazahozták a puritánizmus tanításait Hollandiából és Angliából. Otthon aztán – születési helyüktől gyökeresen eltérő körülmények között – új célra, a térítő ellenreformáció hatásának kiegyenlítésére használták a puritánizmus eszméit. Bizonyos értelemben tehát azt lehet állítani, hogy a térítő ellenreformáció megtermékenyítette a magyarországi protestantizmust. Katolicizmus és protestantizmus között az erőszakos ellenreformáció szakította meg a szerves kapcsolatot.

Mondanivalómat röviden úgy foglalhatom össze, hogy a katolikus megújulástól az erőszakos ellenreformációig húzódott egy egységes művelődéstörténeti folyamat. Ezen belül a kezdeményezés hol a katolicizmusnál, hol a protestantizmusnál volt. Hol meghaladta egyik a másikat, hol kívülről hatottak egymásra. És azt remélem, ma már nemcsak az egyetemes történetírás emelkedett felül a felekezeti elfogultságokon, hanem a magyar is ott tart, hogy szerves egészként tudja bemutatni az akkori műveltség katolikus illetve protestáns elemeit.